षोडशः पाठः

अहो ! दैवगतिश्चित्रा

संस्कृतसाहित्ये दण्डिनः पदलालित्यम् इति कथनम् अतीव प्रसिद्धम् । तस्य महाकवेः दशकुमारचरितकाव्यस्य संस्कृतगद्यकाव्येषु महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । पूर्वोत्तरपीठिकयोः विभक्तमिदं काव्यम् । प्रस्तुतोऽयं कथात्मकः पाठः दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकायाः प्रथमोच्छ्वासात् सङ्कलितः अस्ति । राज्ञः हंसवाहनस्य मंत्री आसीत् रत्नोद्भवः । तस्य वृत्तम् अत्र प्रदत्तमस्ति । प्रतिक्षणं विषमपरिस्थितौ अपि तत्पुत्रः राज्ञः समीपं सम्प्राप्तः । एतत् सर्वं पठित्वा प्रतीयते यद् वस्तुतः दैवगतिश्चित्रा भवति ।

कदाचिद्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कञ्चिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत – 'देव ! रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि–'स्थविरे ! का त्वम् ? एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्वहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसि' इति ।

वृद्धयाप्यभाषि – 'मुनिवर ! कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद्द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रान्तभूवलयो मनोहारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसम्पदा श्वशुरेण सम्मानितोऽभूत् । ततः सोदरविलोकनकौतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय चपललोचनया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजने जने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यनायि' इति ।

तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः, कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्रवत् । अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्ष्यमाणोऽतिष्ठम्, निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददति गजपतौ कण्ठीरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् ।

'चिरायुष्मत्तया स चोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित्पक्वफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः क्वचिदगात् । बालकेन सत्त्वसम्पन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि । केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि तेजः पुञ्जं बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्य अविलोक्यैनमानीय गुरवे निवेद्य तन्निदेशेन भवन्निकटम् आनीतवानस्मि' इति ।

सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं बिभ्राणो राजा 'रत्नोद्भवः कथमभवत्' इति चिन्तयंस्तन्नन्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय तदुदन्तं व्याख्याय सुश्रुताय विषादसन्तोषावनुभवन् तत् अनुजतनयं समर्पितवान् ।

शब्दार्थः

निक्षिप्य - संस्थाप्य (स्थापित करके)। स्नात्वा - स्नानं कृत्वा। विलोक्य - दृष्ट्वा। अभाणि - अकथयत्। प्रवहणम् - नौकाम्। आरुह्य - आरुढो भूत्वा (बैठकर)। काननावनौ - अरण्यप्रदेशे। अटवीमध्ये - अरण्यमध्ये। उद्वहन्ती - धारयन्ती। आयासेन - क्लेशेन। रमणीयानाम् - उत्कृष्टानाम्। व्यवहारी - वाणिज्यकर्ता। उपयम्य - विवाह्य (विवाह करके)। कल्लोलानाम् - महातरङ्गाणाम्। मालिकया - परम्परया। अभिहतः - ताडितः। अमज्जत्-निमग्नः (डूबना)। आलसाम् - जड़ीकृताम्। ललनाम् - स्त्रियम्। फलकम् - काष्ठखण्डम्। परिवृतः - परिवेष्टितः (घिरी हुई)। असूत - प्रसूतवती (उत्पन्न किया)। विचेतना - संज्ञारहिता। प्रच्छायेन - प्रचुरच्छायया (सघन छाया)। विवशायाः - परवशायाः। वारणो - गजः। प्राद्रवत् - अपलायत् (भाग गई)। समीपलतागुल्मके - समीपस्थलतागृहे। पल्लवकवलम् - किसलयग्रासम्। कण्ठीरवः - सिंहः। भीमो - भयङ्करो। अधिकावेशेन - अधिकक्रोधेन। वियति - आकाशे। समुत्पात्यमानः - समुत्क्षिप्यमाणः। चिरायुष्मत्तया - दीर्घजीविततया। समासीनेन - उपविष्टेन (बैठने से)। मर्कटः - वानरः। सत्त्वसम्पन्नतया - बलशालितया। अवनीरुहाद् - वृक्षात्। बिभ्राणो - धारयन् (धारण करता हुआ)। तदुदन्तम्-पूर्वोक्तं वृत्तान्तम्।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत -

(क) सोमदेवस्य गुरुः कः ?

(ख) सोमदेवः बालकं कस्मिन् प्रदेशे अवलोकयत् ?

(ग) द्वीपस्य नाम किमस्ति ?

(घ) रत्नोद्भवः कः ?

(ङ) सोमदेवशर्मा कुत्र स्नात्वा प्रत्यागच्छत्?

2. एकवाक्येन उत्तरत -

(क) व्यापारकार्ये कः अतिकुशलः आसीत् ?

(ख) सोमदेवः कुत्र स्थित्वा सम्पूर्णघटनाक्रमम् अपश्यत् ?

(ग) वारणस्योपरि कः आक्रमणमकरोत् ?

(घ) बालकस्य परिग्रहणं कः अकरोत् ?

(ङ) सोमदेवः स्नानार्थं कुत्र गतः ?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) एतस्मिन् .... किमर्थम् आयासेन भ्रमसि ?

(ख) .... द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवर: अस्ति।

(ग) वन्यो वारण: .... अदृश्यत।

(घ) रत्नोद्भव: .... सह परिणयम् अकरोत्।

(ङ) चपललोचनया सह .... आरुह्य .... अभिप्रतस्थे।

4. युग्ममेलनं कुरुत -

	'अ'	'आ'
(क)	कालगुप्त:	सुवृत्ता
(ख)	मर्कट:	बालकम्
(ग)	तेज:पुञ्जम्	वैश्य:
(घ)	नयनाभिरामा	वानर:

5. अधोलिखितपदानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनञ्च लिखत -

पदम्	मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
रामतीर्थे			
मया			
ताम्			
शाखायाम्			
राजा			

6. अधोलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -

क्रियापदम्	धातु:	लकार:	पुरुष:	वचनम्
अभाषत				
निवसति				
अभवत्				
द्रक्ष्यामि				
न्यपतत्				

7. नामोल्लेखपूर्वकं सन्धिविच्छेदं कुरुत -

(क) दैवाभावेन

(ख) तन्नन्दनम्

(ग) कथंचिच्छ्वशुर:

(घ) मध्येऽद्य

(ङ) वृद्धयाप्यभाषि

8. अधोलिखितपदानां विलोमपदं लिखत -

(क) स्थविर:

(ख) तत्

(ग) निमग्न:

(घ) चपलम्

(ङ) विचेतना

9. अधोलिखितपदानां समानार्थिपदं लिखत -

(क) झटिति

(ख) वियति

(ग) कण्ठीरव:

(घ) अटवीम्

(ङ) आयासेन

10. अधोलिखितानां विशेषणपदानां समुचितै: विशेष्यपदै: सह मेलनं कुरुत -

विशेषणपदानि

उज्ज्वलाकारम्
नयनानन्दकारिणीम्
गर्भभरालसाम्
धनाढ्य:
वन्य:

विशेष्यपदानि

वैश्यवर:
सुवृत्ताम्
ललनाम्
वारण:
बालकम्

योग्यताविस्तार: -

- दशकुमारचरिते वर्णिता: अन्या: कथा: पठनीया:।
- सन्धे: भेदोपभेदान् पठत।
- अहो ! दैवगतिश्चित्रा इति कथाया: सारं स्वशब्देषु लिखत।